

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

(الف)

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی ، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد ((M.A))
گرایش : تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان :

بررسی ابعاد شخصیت ادیب الممالک فراهانی

استاد راهنما :

دکتر عمادالدین فیاضی

استاد مشاور :

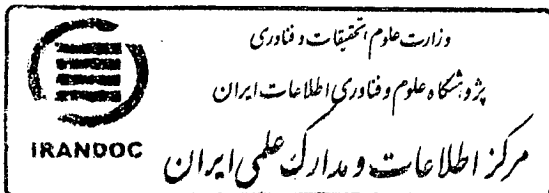
دکتر صفر یوسفی

نگارش :

روح الله علیزاده سورکی

زمستان 1389

(ب)

۱۵۸۰۲۰

۱۳۹۰/۳/۸

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی ، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد ((M.A))

گرایش : تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان :

بررسی ابعاد شخصیت ادیب الممالک فراهانی

نگارش :

روح الله علیزاده سورکی

۱. دکتر عمادالدین فیاضی

۲. دکتر صفر یوسفی

۳. دکتر محمدنبی سلیم

هیات داوران :

باسمه تعالی

فرم تحویل نسخه های پایان نامه کارشناسی ارشد

دانشجوی کارشناسی ارشد موظف است پس از دفاع، اصلاحات لازم را تحت نظر: استاد راهنما و استادان مشاور انجام دهد و نسخه های مورد نیاز را پس از امضای ذکر شده و تأیید معاونت پژوهشی یا مسئول تحصیلات تکمیلی به مراکز زیر تحویل دهد:

- ۱- استاد راهنما: **دکتر عمارالدین قیاضی** در تاریخ **۸۹،۹،۱۷** نسخه تحویل اینجانب شد. امضاء
- ۲- استادان مشاور: **دکتر صفیریسی** در تاریخ **۸۹،۹،۱۷** نسخه تحویل اینجانب شد. امضاء
- ب: نام و نام خانوادگی: در تاریخ: نسخه تحویل اینجانب شد. امضاء
- پ: نام و نام خانوادگی: در تاریخ: نسخه تحویل اینجانب شد. امضاء
- ۳- کتابخانه مرکزی دانشگاه: نام و نام خانوادگی تحویل گیرنده: (یک نسخه): تاریخ: امضاء
- ۴- کتابخانه تحصیلات تکمیلی: نام و نام خانوادگی تحویل گیرنده: (یک نسخه): تاریخ: امضاء
- ۵- کتابخانه گروه آموزشی: نام و نام خانوادگی تحویل گیرنده: (یک نسخه): تاریخ: امضاء
- ۶- دفتر معاونت پژوهشی یا دفتر دانشکده تحصیلات تکمیلی: نام و نام خانوادگی: (یک نسخه): تاریخ: امضاء
- ۷- دانشجو: اینجانب نسخه ای از پایان نامه خود را که به تأیید معاونت پژوهشی و معاونت تحصیلات تکمیلی رسیده است، در تاریخ: دریافت کردم. امضاء

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	چکیده
۲	مقدمه
	فصل اول : کلیات تحقیق
۳	بیان مسئله
۳	هدف تحقیق
۳	پیشینه و سابقه تحقیق
۵	روش کار تحقیق
۵	فرضیات تحقیق
	فصل دوم: زندگینامه ادیب
۷	زندگینامه
	فصل سوم: حیات ادبی
۸	تخلص و القاب ادیب الممالک
	فصل چهارم: حیات سیاسی و اجتماعی ادیب الممالک
۳۵	فعالیت‌های سیاسی و روزنامه نگاری
۴۸	مبارزات سیاسی
۵۱	ادیب فراماسون

فصل پنجم : ادیب الممالک در نگاه دیگران ۵۵

فصل ششم :

الف : درگذشت ادیب الممالک ۷۷

ب : روزشمار زندگی ادیب الممالک فراهانی ۷۹

فصل هفتم :

نتیجه گیری ۸۱

پیوستها (تصاویر , اسناد , شجره نامه) ۸۵

منابع و مأخذ ۹۸

چکیده انگلیسی ۱۰۲

با تقدیر و سپاسگذاری از :

آقای دکتر عمادالدین فیاضی به عنوان استاد راهنما و آقای دکتر صفر یوسفی به عنوان
استاد مشاور که همواره مرا در این پایان نامه مورد لطف خود قرار داده اند .

سپاسگذاری

با تشکر و سپاسگذاری از داور محترم که وقت خود را در اختیار من گذاشته است .

تقدیر و تشکر

به رسم ادب و احترام در ابتدا لازم می‌دانم که تشکر قلبی خود را از آقایان فیاضی و یوسفی به ترتیب که بعنوان اساتید راهنما و مشاور بنده بوده اند ابراز داشته باشم. این اساتید مرا در تهیه و تدوین این پایان نامه بهره مند ساختند. همچنین نیز حقیر لازم می‌دانم که مراتب تشکر و قدردانی خود را از آقای علیزاده و آقای سلیم که اساتید بنده بوده اند ابراز داشته باشم چرا که این دو بزرگوار مرا در این پایان نامه که گاهی بسیار مشکل و سخت به نظر می‌رسید با گشاده رویی و بذل وقت و زحمت فراوان یاری رساندند و اینان بسیار مددکار و ذی‌قیمت می‌باشند. در طول این مدت که من روی این پایان نامه کار کرده‌ام از مراکز مختلفی سود برده‌ام که لازم میدانم که از آنها نام ببرم، از جمله ((سازمان اسناد ملی ایران))، ((کتابخانه مجلس))، ((کتابخانه آزادگان ساری)) که از آنها استفاده کرده‌ام.

با احترام - روح الله علیزاده سورکی

زمستان ۱۳۸۹

تقدیم به :

پدر و مادر مهربانم که همواره مرا در همه احوال زندگی یاری رساندند .

((و))

بررسی شخصیت‌های تاریخی در فهم تاریخ معاصر بسیار مهم است و تاثیر این افراد چه مثبت و چه منفی باعث بوجود آمدن تاریخ معاصر ایران شده است. از شخصیت‌های مهمی که نقش بسزایی در این دوره داشت ادیب الممالک فراهانی است. او شخصیتی است که در دوران معاصر بر تحولات سیاسی، اجتماعی، تاثیر بسزایی داشته است. وی از آنجایی که برخواسته از نهادهای مردمی درون جامعه ایرانی است، بخوبی توانسته است با استفاده از قدرت ادبی و نیروی شاعری؛ کاستی‌ها و کمبودهای جامعه ایرانی آن زمان را از زوایای مختلف فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، و حتی اقتصادی بازگو نماید و بدین گونه روایتگری آگاه و صادق در انعکاس مسائل جامعه خود باشد. زندگی ادیب به دو دوره تقسیم بندی می شود، نخست از آغاز شاعری تا سالهای پیش از جنبش مشروطیت و دوم نیز زندگی شاعر در دوران اوج گیری نهضت مشروطه تا پایان عمر.

کلید واژه: ادیب الممالک، ادبیات، سیاسی، مشروطه، فراماسونری

در مطالعه تاریخ، بررسی زندگی شخصیت‌های تاریخی و نقش آنها در تاریخ معاصر ایران از اهمیت بسزایی برخوردار می‌باشد. در تاریخ معاصر ایران شخصیت‌های زیادی ایفای نقش کردند بعضی در فرهنگ، بعضی در پزشکی و غیره. مطالعه زندگی و عملکرد آنها ما را در شناخت تاریخ این دوره مذکور بیشتر آشنا می‌سازد چراکه این چنین شخصیت‌هایی بودند که تاریخ معاصر ایران را ساختند. درباره یکی از این شخصیت‌ها که نقش مهم در تحولات تاریخی و ادبی عصر مشروطه و پس از آن داشته می‌توان به ادیب الممالک فراهانی اشاره کرد. ادیب الممالک فراهانی یکی از شعرای بسیار مهم و بزرگ دوران مشروطیت است. شعر ادیب هم از لحاظ کمیت و هم از لحاظ کیفیت ارزشمند می‌باشد. اشعار عربی وی شانزده هزار و ششصد بیت است. درون مایه شعری وی سنگین است احاطه کامل او به ادب عربی و همچنین اشعار جاهلی و اخبار و سنن و تاریخ و همچنین آگاهی از آیات و روایات و فنون قدیم از فقه و کلام و هیئت و نجوم گرفته تا علوم ادبی را شامل می‌شده است. در سرودن انواع شعر بجز غزل و بالاختص در قصیده چیره دست بوده است. در شیوه سخن سرایی نیز میتوان گفت که پیرو استادان قدیم و در دوره تجدید حیات ادبی هم‌تراز قآانی و سروش بوده است. او در علوم ادب لغت فارسی و عربی استاد بود و حافظه قوی داشت. در علم حکمت، ریاضی، نجوم، رمل، اسطرلاب و کف بینی آگاهی داشت. از زبانهای روسی، کلدانی، ترکی، و پهلوی آگاهی داشت و قدری نیز فرانسه می‌دانست.

بیان مسئله

این تحقیق به بررسی ابعاد شخصیت ادیب الممالک و نیز روشن شدن ابعاد زندگی وی پرداخته و اینکه چه نوع سبک شعری را بیشتر از همه بکار می برده است؟ و اینکه در پذیرفتن مسئولیتهای دولتی آیا بیشتر جنبه داخلی را در نظر می گرفته یا ابعاد خارجی؟ و آیا اساسا فرد وابسته ایی بود یا نه؟ هدف و غایت او از شاعری و سخن سرایی چه بود؟ و از همه مهمتر اینکه ادیب الممالک چه نقشی در انقلاب مشروطیت و جریان های سیاسی زمان خود داشته است؟

۱-۱ هدف تحقیق

هدف از انجام این پایان نامه این بود که هر چه بیشتر ابعاد شخصیتی ادیب الممالک مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار بگیرد. بخاطر اینکه او هم یک سیاستمدار بود و هم یک ادیب و این دو خصیصه مرا واداشت تا در مورد این شخصیت تاریخ معاصر پژوهش انجام دهم.

۱-۲. پیشینه و سابقه تحقیق

درباره ادیب الممالک کتابهای مستقلی نگاشته شده است؛ همچنین مقالات و نوشته های مفید و موثر در این بین کم بوده است. یکی از بهترین نمونه ها می توان به

تحقیقات مرحوم آراین پور در کتاب ارزشمند خود از صبا تا نیما اشاره کرد. اما این کتاب نیز بیش از چند صفحه درباره ادیب الممالک مطالب بیشتری ندارد مقاله ادیب الممالک در دائره المعارف بزرگ اسلامی به قلم مجدالدین کیوانی نیز اطلاعات بیشتری از کتاب آراین پور در اختیار خواننده نمی گذارد. به نظر می رسد برای نگارش زندگینامه ادیب متن دیوان وی مهمترین منبع می باشد، چراکه در برگزیده یادداشتهایی می باشد که خود شاعر در اشعار خود آورده است و اگر اطلاعات آن بصورت دقیقی بررسی شود صورت نمایان تری از زندگی او را نشان خواهد داد. در مقدمه این دیوان افرادی مانند بیانی، سعید نفیسی، باستانی پاریزی و دیگران اطلاعات جالبی از زندگانی ادیب ارائه نمودند. باستانی پاریزی در مورد پایان زندگی ادیب به نقل از مقاله ابراهیم صفایی در مجله خواندنیها (شماره 59 سال 35) می نویسد: این سخنور بزرگ و خلاق، با فکر روشن و روح بزرگ و بینش اجتماعی که داشت، دچار فقر و گرسنگی شد و همین ناراحتی ها و رنج روحی و فقر و تنگدستی، او را به پیری و شکستگی زودرس مبتلا ساخت چنانچه در پنجاه سالگی علیل بود و از هشتاد سالگی ناتوان تر بود. همچنین بیانی می گوید: ادیب الممالک که از خاندان جایل و متدین بود دچار فقر و تنگدستی شد و برای حل مشکل خود نامه ای را به یکی از دوستان توانمند خود نوشت.

۱-۳ روش کار و تحقیق

روش تحقیق که در این پایان نامه بکار برده شده است، روش تحقیق بنیادی می باشد که با روش تاریخی _ توصیفی و با استفاده از کتابهای تاریخی، سیاسی و ادبی، اسناد مشهود و جراید به انجام رسیده است.

۱-۴. فرضیات تحقیق

فرضیاتی که در این مورد وجود دارد این است که فعالیتهای ادبی او در ابتدا برای جلب توجه و رساندن خود به جامعه آن زمان خود بود.؟ و فرضیه دیگری که وجود دارد این است که او با سرودن این اشعار و مدح و ستایش رجال سعی در نزدیکی خود به آنها و رسیدن به اهداف مورد نظر را داشت.؟ البته این را می توان گفت که وی در فعالیتهایش جنبه وطن پرستی و نکوهش بعضی از رجال را مدنظر داشته است. پاسخ به تاثیرات ادیب الممالک در ادبیات عصر خویش و نیز بررسی سبک خاص شعری او از مهمترین فرضیات این پژوهش است. در این پژوهش همچنین به سوالاتی در خصوص ویژگی های شخصیتی ادیب و انعکاس آن در شعر وی پرداخته شده مانند آگاهی بخشیدن در شعر او، پایبند بودن یا عدم پایبندی او به شاعران گذشته. بنابراین به عبارتی دیگر می توان سوالات فرعی تحقیق را به صورت زیر مطرح نمود:

آیا ادیب الممالک شاعری سطحی نگر بوده یا شاعری عمیق و عملگرا؟

ادیب تا چه اندازه به حریت و شرف ایران خود معتقد بود؟

آیا ادیب را می توان در زمره شاعران منتقد به مسائل اجتماعی عصر خود قرار داد؟

ادیب الممالک تا چه اندازه به سبک و سنت شاعران پیش از خود پایبند بود؟

بایستی گفت که ادیب الممالک شاعری عمیق و عملگرا بوده است آن هم به این خاطر که در دوران قاجار می زیست و شخصیتی بوده که از کاردانی و فکر خلاق برخوردار بوده و اینکه از بی حوصلگی و عدم کاردانی که در دولت مذکور وجود داشته رنج می برد و اشعار وی در نکوهش اوضاع اجتماعی موجود در آن دوران بود و سروده های او در زمینه اشعار سیاسی در برگیرنده طبقات بالای جامعه یعنی حاکمان آن جامعه بود. در خصوص حریت و شرف ایرانی اش اینکه به خاطر حب وطن، نارضایتی از استبداد داخلی و استعمار خارجی که اموال مملکت را به یغما برده بودند و جز خفت و خواری چیزی نصیب آنها نشده بود. به سرودن شعرهای وطنی پرداخت. در خصوص انتقاد از مسائل اجتماعی از جمله شاعرانی بود که به انتقاد از اوضاع زمانه پرداخت. چراکه دورانی پر از دلهره و ترس و سردرگمی و نیز عدم آگاهی از جریان های داخلی و خارجی و عدم اطلاع از اوضاع خارج و اینکه اروپاییان به دخالت در امور ایران پرداختند و به دنبال منفعت خود بودند و در این برهه زمانی اوضاع و احوال جامعه همراه بوده با پوچی و نوعی عقب ماندگی. در خصوص پایبندی به سنتهای کهن اینکه می توان گفت که ادیب با توجه به پشتوانه فرهنگی عمیق و نیز توجه به اسلاف پیشین خود و پایبندی در آن، را داشته و تسلط او به اشعار جاهلی و بعد از اسلام در ذهن او گنجانده شده بود. او آشنایی کامل به روایات، اساطیر، کلام، تاریخ و علوم ادبی داشت.

فصل دوم :

زندگینامه ادیب الممالک

زندگینامه ادیب الممالک

محمد صادق ادیب الممالک فراهانی فرزند حسین ملقب به امیر الشعرا و متخلص به امیری و پروانه شاعر، ادیب و روزنامه نگار دوره مشروطه که در روز ۱۴ محرم سال ۱۲۷۷ در روستای گازران (جعفریه فعلی) اراک به دنیا آمد.

او در پانزده سالگی و پس از مرگ پدرش به تهران آمد و به کمک حسنعلی خان امیر نظام گروسی، به دستگاه طهماسب میرزا مویدالدوله راه پیدا می کند ادیب الممالک به همراه امیر نظام گروسی در شهرهای آذربایجان، کردستان و کرمانشاه در طی سالهای ۱۳۰۷ تا ۱۳۱۱ق به سر می برد. در تهران به سالهای ۱۳۱۲ و ۱۳۱۲ بود که در دارالترجمه دولتی مشغول به کار بود. در سال 1314 به همراه امیرنظام به آذربایجان رفت و در آنجا بود که مبادرت به افتتاح مدرسه لقمانیه تبریز را نمود. به همراه افتتاح مدرسه، نیابت ریاست مدرسه را نیز برعهده گرفت و در همین سالها بود که روزنامه ادب را در تبریز منتشر کرد. بعد در سال 1318 راهی خراسان شد و در آنجا بود که به انتشار روزنامه ادب دست زد که این روزنامه تا سال 1320 منتشر می شد. یک سال بعد یعنی در سال 1321 به تهران آمد و سردبیر روزنامه ایران سلطانی تا سال 1321 بود. در همین سال بود که به بادکوبه رفت و بخش فارسی روزنامه ارشاد را که به زبان ترکی منتشر می شد برعهده گرفت. در سال 1324 می بینیم که بار دیگر ادیب الممالک به تهران آمد تا سردبیری روزنامه مجلس را برعهده گیرد. در سال 1325 ادیب به عراق عجم رفت و در همین شهر بود که روزنامه عراق عجم را منتشر کرد. در سال 1328 که دوران استبداد محمدعلی شاه بود ادیب به صف مشروطه خواهان

پیوست . در سال 1329 وارد عدلیه می شود و ریاست چندین شعبه عدلیه در شهرهای اراک ، سمنان ، ساوجبلاغ و یزد را عهده دار شد . سرانجام نیز وی در روز 28 ربیع الثانی سال 1325 در شهر یزد سکنه می کند و در همین سال پس از بازگشت به تهران در این شهر درگذشت و به خاک سپرده شد . آراگاه او در شهر ری می باشد . 1

عنايت الله ، شكيبا ، اسنادی از مشاهير ادب معاصر ايران ، اطلاعات عمومی ، ص 78 .

همچنین در کتاب گنج شایگان آمده که پدرش را حاج میرزا صادق خوانده ، پدر
بزرگش را صادق و جد وی را میرزا معصوم . تخلص او را نیز محیط . ادیب الممالک
در خصوص جد خود می گوید که : میرزا معصوم که تخلص وی
((محیط)) بوده یکی از چهره های معروف ادبی و از جمله افراد با نفوذ رتبه های
بالای سلطنت قاجار بوده و

و خود همین میرزا معصوم برادر میرزا ابوالقاسم قائم مقام وزیر دانشمند و مشهور
محمد شاه می باشد . 1

گرمارودی نیز در کتاب خود آورده که ادیب الممالک فراهانی فرزند حاج میرزا
حسین بوده و جدش میرزا معصوم متخلص به محیط بوده است . ادیب الممالک در
ابتدا امیرالشعرا بود اما بعد به ادیب الممالک مشهور شد تولد وی در سال 1237
ه . خ در روستای گازران از توابع اراک بود . او پانزده بیشتر نبود که پدرش در سال
1291 ه ق در گذشت و به همین خاطر وضعیت وی بغرنج شد . او به دربار شاهزاده
طهماسب میرزا مویدالدوله راه پیدا می کند و در همین زمان بود که امیر نظام
گروسی که در آن زمان وزیر فواید عامه بود آشنا می شود و تخلص خود را از
پروانه به امیری تبدیل می کند بعد در سال 1309 به کرمانشاه می رود تا سال
1313 تا اینکه در اواخر همین سال به تهران برمی گردد . معاون و نایب رئیس
لقمانیه تبریز شد . در سال 1318 به خوارزم رفت و مدتی نزد خان خیوه ، محمد
خان به سر برد . در سال 1320 ه ق در مشهد بود . در اواخر همین سال به تهران